

A gonosz fogalma Kállay Géza *Macbeth*-fordításában

Kállay Géza 2014-ben megjelent *Macbeth*-fordításából világosan kitűnik, hogy a fordító Shakespeare tükrében foglalkozott irodalom és filozófiai viszonyával. A fordítás bővelkedik olyan nyelvi megoldásokban, melyek filozófiai megfontolások felé vezetik az olvasót. Tanulmányom nem elődeinek (Szász Károly, Szabó Lőrinc stb.) tükrében vizsgálja Kállay *Macbeth*-fordítását, hanem – inspirációt merítve annak értelmező megoldásaiból – egyetlen filozófiai fogalmat, nevezetesen a *gonosz* fogalmát vizsgálja a fordítás és az angol szöveg filológiai összevetésén keresztül. Ez a fogalom Kállay fordításában több esetben is prominensebben jelenik meg, mint a shakespeare-i forrásszövegben. A New Cambridge kiadásban, melyre Kállay is a leginkább támaszkodik (KÁLLAY 2014, 6), az 'evil' (beleértve többes számú alakjait) csak háromszor szerepel.¹ Kállay azonban ezeken túl hat további alkalommal is használja a *gonosz/gonoszság* szavakat, méghozzá úgy, hogy azok közvetve vagy közvetlenül Macbethre vonatkoznak (a tanulmány mind a kilenc szöveghelyet részletesen tárgyalja). A gonosz fogalmának tekintetében tehát hangsúlyváltozás tapasztalható a magyar szövegben, még akkor is, ha ez viszonylag kevés szöveghelyet érint. Ehhez képest Szabó Lőrinc például csak egy alkalommal fordítja az 'evil' gonosznak („Balhüvelykem bizsereg, / Gonosz lélek közeleg.” 4.1.), és azon hat többi szöveghely mindegyikén is más nyelvi megoldásokat választ, ahol Kállay a gonoszt használja. Ennél még élesebben eltér Kállay fordításától Szász Károly szövege, melyben a kérdéses kilenc hely egyikén sem találkozunk a megfogalmazásban a *gonosz* szóval. Ugyan a gonosz nyelvi jelenlétének háttérbe szorításával sem Szabó, sem Szász „nem mossa fehérre” Macbethet, Kállay szövege mégis sokkal egyértelműbben tereli az olvasót a gonosz fogalmának vizsgálata felé. Ez annyiban meglepő, hogy az elmúlt évszázadok nyelvi

¹ Az angol New Cambridge- és a magyar Liget-kiadás sorszámozása eltér. Az angol szövegekben tehát az „evil” és többes számú alakja, az „evils” a következő helyeken fordul elő: 4.3.55–57, 4.3.111 és 4.3.148. Kállay fordításában az alábbi szöveghelyeknek feleltethetők meg: 4.3.70–72, 4.3.139–140 és 4.3.185. Tanulmányomban az angol alakok esetében a lelőhely-megjelölés a New Cambridge-kiadásra vonatkozik, míg a magyar alakok esetében a Kállay-fordításra.

változásai inkább ezzel ellentétes irányúak voltak; Daniel M. Haybron szerint például elődeink sokkal szabadabban használták írásukban és beszédükben a gonosz fogalmát, mint mi (HAYBRON 2002, 260).²

A *Macbeth* világában a filológiai sajátosságokon túl szövegszervezési és szövegértelmezési szempontból is jelentős a gonosz fogalma, hiszen Macbeth alakjában a shakespeare-i szöveg a gonosz etiológiáját tárja elénk (FABINY 2009, 79). Macbeth az angol irodalomtörténeti recepción túl is kapcsolatba kerül a gonosz fogalmával. Alakját például a szekuláris morálfilozófia mára megkerülhetetlené vált szerzője, Hannah Arendt is megidézi az *Eichmann Jeruzsálemben – Tudósítás a gonosz banalitásáról* című könyvében (ARENDR 2000, 315). Arendt monográfiájában, mint arra Adi Ophir rámutatott, Macbeth annak a kanti értelemben vett gonosznak a megtestesítője, melyhez képest a szerző saját gonoszfogalmát építi fel (OPHIR 1996, 114–119).³ Nem meglepő, ha egy irodalmi alak valamely morálfilozófiai fogalom megtestesítőjévé vagy illusztrációjává válik, hiszen a fikciós szereplő olyan szövegrendszerből emelkedik ki, amely viszonylag egységes teret biztosít emberi cselekedetek megítélésére és megértésére, a megélt élettel szemben itt ugyanis rendelkezésre áll egy jelenség felfejtéséhez szükséges kontextus (SINGER 2004, 200). Ezt az álláspontot irodalomelméleti szempontból például Richard Eldridge a művészet filozófiájáról szóló értekezése támogatja, mely szerint a műalkotás úgy tesz valamilyen alapanyagot kreatív megmunkálás tárgyává, hogy ezáltal egy jelenség értelmi és érzelmi feldolgozására irányítsa a figyelmet (ELDRIDGE 2003, 263).⁴ Így Singerhez, Eldridge-hez és Fabinyhoz csatlakozva a *Macbeth* szövegét én is olyan térként kezelem, melyben feltárul a gonosz képe.

A hétköznapi szóhasználattól a vallásos diskurzuson át a morálfilozófiáig a gonosz fogalma régóta jelen van gondolkodásunkban. Félünk tőle, kivetítjük és meg akarjuk érteni. Amikor a *Macbeth* színre viszi ezt a fogalmat, akkor a mindenkori néző valóságával is kapcsolatot teremt. Könnyű lenne – talán túl könnyű – azt

² Haybron hivatkozott meglátása ugyan angol szerző angol nyelvű publikációjából származik, de megítélésem szerint az általa leírt nyelvhasználati változás magyar viszonyokban is mérvadó. Már Haybronnál sem alkalmazott nyelvészeti kutatás eredményéről van szó, hanem egy szubjektív értékelésről, mely szerint a gonosz egy szélsőséges kategória, melyet egyre kevésbé alkalmazunk. Haybron érvelése éppen arra tér ki, hogy „evil”-ként angol környezetben egyre inkább csak olyan kiemelt események és személyek jelennek meg, mint a holokauszt vagy Adolf Hitler (HAYBRON 2002, 260).

³ Ugyan az arendti szövegben a szerző Macbeth mellett Jágót is kiemeli, mint a radikális gonosz megtestesítőjét, ami további érdekes kérdéseket vet fel (például III. Richárd miért nem szerepel ebben a sorban?), ezek kifejtése már túlmutatna ennek a tanulmánynak a keretein.

⁴ Az „alapanyag” Eldridge (2003, 263) meghatározásának általános természetéből fakadóan minden művészeti ág és megközelítés szerint mást és mást jelent; olvasatomban az irodalomra vonatkoztatva ez elsősorban a nyelvet jelenti, illetve színdarabok esetében a valós vagy elképzelt színpadi testeket és a körük szerveződő anyagi valóságot. A színházi világ ilyen értelmezése egybevág Hans Ulrich Gumbrecht vonatkozó gondolataival (GUMBRECHT 2004, 30).

mondani, hogy a *Macbeth*-ben megjelenő gonosz a színművészet olyan túlzása, amely egy morálfilozófiailag terhelt fogalom megidézésével csupán egy Skócia és Anglia között több száz éve letűnt politikai konfliktust bont ki. A gonosz a mai napig a politikai diskurzusban is jelentős mértékben használt fogalom. Például a 2001. szeptember 11-én a New York-i ikertornyok ellen elkövetett terrortámadások kapcsán az akkori amerikai elnök, George W. Bush szeptember 21-ei beszédében az „evil” szó használatával, egy aktuális politikai kontextusban idézte meg a gonosz fogalmát (BUSH 2001). A következő hónapokban a „the war on terror” („terror elleni háború”) alapfogalma lett az „axis of evil”, azaz „a gonosz tengelye”. Ez a politikai szóhasználat annyira elterjedt, hogy alig egy évvel később a *The Monist* című filozófiai folyóirat megjelentetett egy a gonosszal foglalkozó tematikus számot, az összegyűjtött tanulmányok által reagálva a politikai aktualitásra és a mindig releváns etikai kérdésre.⁵ A *The Monist* tanulmányai mind sokféleségükben, mind témaválasztásukban jól tükrözik a 21. századi álláspontok egy szeletét, mivel szekuláris értelemben vizsgálják a gonosz fogalmát, és vizsgálódásuk kiterjed a politikai dimenzióra is. A folyóirat tematikus száma biztosítja a jelen tanulmányban vizsgált irodalmi szövegekben megjelenő gonoszfogalom megközelítéséhez elengedetlen morálfilozófiai háttérrel. Mindazonáltal szóba kerülnek majd tanulmányomban további olyan filozófiai írások is (Ricoeur, Tengelyi – róla Kállay is írt recenziót, melyre később térek ki), melyekről feltételezhető, hogy hatással voltak a Kállay-fordításban kirajzolódó gonoszfelfogásra. Kívül esik vizsgálatom látókörén ugyanakkor a Shakespeare-korabeli gonoszfogalom feldolgozása, akárcsak a fogalom teológiai megfontolásainak kérdése is. Még az így behatárolt gonoszfogalom sem tekinthető egységesnek, sőt legfontosabb tanulsága éppen azokban a kérdésekben rejlik, amelyek mentén a folyóirat tanulmányainak megközelítésmódjai eltérnek egymástól. Ezen eltérések szellemében a *Macbeth*-fordításban megjelenő gonoszfogalomhoz a következő kérdésekkel fordulok:

1. Hol van a határ rossz és gonosz között?
2. Elkövethető-e egyáltalán ember által gonoszság?
3. Mennyire mérgerthető vagy feldolgozható a gonoszság?
4. Önmagát gonosznak ítéli-e a gonosz? Miként gondolkodik önmagáról?
5. Milyen viszony létesíthető a gonosz és az örültség fogalmai között?

⁵ Anélkül, hogy az amerikai elnököt vagy a 9/11-ként ismertté vált eseményt megnevezte volna bevezetőjében a szerkesztő, azzal, hogy a tematikus szám első szavaként a „terroristákat” (*Terrorists*) választotta, egyértelmű kontextust adott a számnak (181).

1. A rossz és a gonosz között

A rossz és a gonosz közötti különbségtétel eső ránézésre banálisnak tetszhet, mégis alapvető a fogalmi tisztázás tekintetében. Míg számos hétköznapi eseményre is használhatnánk a *gonosz* vagy *gonoszság* szavakat (szintúgy, mint angolban az „evil”-t), bizonyos esetekben tovább szűkítjük a gonosz referenciális terét, épp azért, hogy a fogalom csak olyan jelenségekre utaljon, melyek kifejezetten elborzasztanak (GARRAD 2002, 320–321). Különbséget kell tennünk tehát „a gonosz szóbeszéd”, vagyis az immoralis cselekedet széles spektruma és az olyan események között, mint például a népirtás (GARRAD 2002, 320–321). Ez a megkülönböztetés egyben feltételez egy, a pusztán mennyiségin túlmutató minőségi szétválasztást is (GARRAD 2002, 320–321). Nevezzük az első kategóriába eső cselekedeteket rossznak, míg a másodikba esőket gonosznak.⁶

A *Macbeth* két szempontból is érzékenynek mutatkozik a fenti különbségtételre. Egyfelől kiolvasható egy mennyiségi és minőségi különbségtétel abból, ahogy a darab negyedik felvonásában Macduff jellemzi Macbethet:

MACDUFF:

Not in the legions
Of horrid hell can come a devil more damned
In evils to top Macbeth (4.3.55–57).

MACDUFF:

A poklok fészkeinek összes légiója
Nem ismer olyan átkozott ördögöt,
Aki gonoszságban túltenne Macbethen
(4.3.70–72).

Az ördögök megidézése az angol és a magyar szövegben is értelmezhető a szélsőségesekre való utalásként és a minőségi különbségtétel eszközeként, mely szerint Macbeth már-már kívül esik az emberi tartományon, és valami annál drasztikusabbat, gonoszabbat testesít meg. Továbbá mindkét szövegben az ördögi légiók közötti válogatás nyelvi aktusa és a különböző gonoszságok összemérése mennyiségi megközelítést is színre visz. Kállay megoldása itt azzal, hogy a „poklok fészkeinek összes” légiójáról beszél, míg az eredeti szöveg szó szerinti fordítása

⁶ A rossz és a gonosz hasonló megkülönböztetésével foglalkozik a kérdésről Marcus G. Singer és Paul Formosa is (FORMOSA 2007, 58; SINGER 2004, 190–191). Ugyan iránymutató az, ahogy Garrad mennyiségi és minőségi szempontból szétválasztja a rosszat és a gonoszt, mindazonáltal megosztó álláspontból van szó. A rossz és gonosz közötti mennyiségi és/vagy minőségi különbségtételre hívja fel a figyelmet Hillel Steiner is (STEINER 2002, 183–184); mindazonáltal a tanulmányában körüljárt gonoszfogalom minőségi különbségtételre alapul (STEINER 2002, 185). A diskurzus teljesebb bemutatása végett még említendő Ernesto V. Garcia tanulmánya is, melyben a szerző egy olyan kanti gonosz-elméletet állít fel, amely kifejezetten minőségi szempontból tesz különbséget rossz és gonosz között (GARCIA 2002, 194–209).

⁷ A ’gonoszt’ tartalmazó sorokat – hacsak nincs más különös indok – az angol szöveggel párhuzamosan idézem, hiszen a fordítási sajátosságok a tanulmány központi kérdését képezik.

inkább szól a „szörnyű pokol” légióiról, egyértelműen nagyobb hangsúlyt helyez a szóban forgó különbség mennyiségi jellegére. Hangsúlyt kap továbbá az is, hogy Macduff szerint Macbeth még a gonosz elképzelhető minden válfájához mérten is gonoszabbnak neveztetik meg.

A *Macbeth* dramaturgiájában egy másfajta összevetésben is megjelenik rossz és gonosz szétválasztása. Mielőtt meglátnánk Macbethet, Shakespeare már gondoskodik arról, hogy a viszonyítási alapként szolgáló rossz képe is megjelenjen. Egy mellékszereplő beszéli először el, hogy Macbeth miként metszette fel köldöktől állág ellenfele hasát, és tűzte annak fejét egy vár fokára (1.2.20–29). Ezt a beszámolót hallva kevesen reagálnánk úgy, mint Duncan, és dicsérenénk Macbethet mint „[...] vitéz rokon[t]; kiváló ember[t]” (1.2.29). A harcban megmutatkozó hősi viselkedés, amikor nem történelmi távolból tárulkozik fel, könnyen veszít nagyszerűségéből, sőt válik teljesen érvénytelenné. A színpadi megtekintés absztrakciós útját bejárva viszont már érthetők lesznek Duncan szavai, és (legalábbis látszatra) elfogadhatóvá is válhat a közösség ügyéért küzdő jó katona brutális képe. A darab viszonyrendszerében ez még nem a gonosz: Macbeth itt még csupán egy nagy formátumú, aktív politikai cselekvő, aki, ellentétben a csatától távol maradó királlyal, kezébe veszi az ország sorsának irányítását. A szóban forgó jelenetben a történelem folyton jelen lévő realitásaként felfogott háborús emberölés valamiféle elfogadott rosszként jelenik meg, ami, ha a későbbi korok nézőjében át is értékelődik, a mű viszonyrendszerében még pozitív töltetű. Ahhoz ugyanis, hogy a darab jelentésteli módon tudja színre vinni szereplőit és a közöttük létező viszonyokat, Duncant tiszta uralkodóként kell megjelenítenie. Duncan mentes kell, hogy legyen annak a háborúnak a bűnétől, melyben a kapitány híradása szerint Macbeth alattvalójaként harcolt. Még ha Macbethe-ről és Duncantól meg is tagadjuk ezt a tisztaságot, akkor is egyértelmű, hogy súlyában, reflektáltságában és drámai elhelyezkedésében a királygyilkosság az a fordulat, mellyel Macbeth átlép a rosszból a gonosz kategóriájába. Ez a darabhoz kötődő kulturális rendszerben a rokonság, a vendéglátás, azaz a feltétlen jóhiszeműség kifordításában bontakozik ki. Eszerint a csatában elkövetett emberöléssel szemben még hangsúlyosabb a királygyilkosság borzalma és jogosulatlansága, különösen akkor, ha a király vendég és rokon is egyben. A *Macbeth* minden elborzasztó eseményéhez képest minőségében más a Duncan elleni merénylet, hiszen az áldozat felszentelt, már-már emberfeletti személy, kinek meggyilkolása a darab fő szervező eseménye.

2. Az ember, aki gonosszá válhat

Már a rossz és a gonosz közötti fenti különbségtételnél is egy ember, Macbeth jelent meg a gonoszság elkövetőjeként és megtestesítőjeként. Ezzel a darab állást is foglal abban a filozófiai kérdésben, hogy bekerülhet-e egy ember a gonosznak a rossztól

menyiségileg és minőségileg is elkülönülő szélsőséges kategóriájába. A gonosz tett már Kantnál is úgy jelenik meg, mint amit kifejezetten gonoszsága miatt követnek el, viszont Kant gondolatrendszere szerint az ember erre képtelen, így gonosszá sem válhat (KANT 1974, 55). Kanttal szemben viszont például Formosánál az ember igenis lehet gonosz (FORMOSA 2007, 72). Formosa rendszere így jobban is illeszkedik a shakespeare-i szöveghez. Ezt példázza a darabban, hogy Malcolm megvalósíthatóként beszél a gonoszságról, Macduff pedig a gonoszságot magára vonatkoztatja:

MALCOLM:

I have no relish of them, but abound
In the division of each several crime,
Acting it many ways (4.3.94–96).

MACDUFF:

...Fare thee well,
These evils thou repeat'st upon thyself
Hath banished me from Scotland
(4.3.110–112).

MACDUFF:

Sinful Macduff,
They were all struck for thee (4.3.226–227).

MALCOLM:

Ezekkel én nem élek, ám a gabság
Minden válfájában járatos vagyok,
És gonoszságomban tettek fogannak
(4.3.119–121).

MACDUFF:

...Na Isten áldjon,
A sok gonoszság, amit magadról
Felsoroltál, most engem is száműz
A szép Skóciából (4.3.138–141).

MACDUFF:

Gonosz vagy; nem a saját
Vétkeikért pusztultak (4.3.291–292).

A darabon végigvonul az elkövetővel azonosítható gonosz fogalma, amivel a mű a filozófiai szempontból tárgyalható természetes és morális gonosz kettősségéből is egyértelműen az utóbbit jelöli ki érdeklődése tárgyául, hiszen épp az ellentétes irányú természetes gonosz fogalma az, amely nem hozható kapcsolatba emberi elkövetővel. A kiemelt idézeteket nemcsak az köti össze, hogy a gonosz esetében emberi elkövetőt neveznek meg, hanem az is, hogy a fordítási megoldások két esetben is erősítik a gonosz szövegben tapasztalható nyelvi jelenlétét. Az angolban megjelenő 'crime' és 'sinful' szavak mint a bűn(cselekmény)re és a vétkességre, bűnösségre utaló nyelvi elemek még a jog és az erkölcs rendszerén belül mozognak, míg a gonoszság már túlmutat ezeken. Kállay fordítása túllép azon, ami még beleilleszthető lenne ezekbe a kategóriába, viszont így egyúttal a gonosz összetettebb képét is tárja az olvasó elé.

Ugyan Macduff és Malcom fenti beszélgetésében a két szereplő önmagát is vádolja gonoszsággal, szóváltásukban mégis ott lebeg Macbeth alakja viszonyítási pontként. Egyik végkövetkeztetésük is az, hogy Macbeth az a gonoszság maga, mely Skóciát megfertőzte, és így nem maradhat a trónon. A rossz király megkerülhetetlen ideológiai és egyben politikai szélsőértéke a jó királyéval, Hitvalló Edvárdéval szembeállítva bontakozik ki:

MACDUFF:

What's the disease he means?

MACDUFF:

Miféle betegségről van itt szó?

MALCOLM:

Tis called the Evil.

Most miraculous work in this good king,
Which often since my here-remain in England
I have seen him do (4.3.147–151).

MALCOLM:

A 'Gonosz': ez a neve.

A jó királyban csodás erő lakik
Ennek kézzelfogható jeleit
Magam láttam, itt Angliában
(4.3.184–187).

A shakespeare-i világban a gonosz politikai dimenziója mellé vallási is kerül. A jó királyban lakó „csodás erő”, azon túl, hogy utal a Hitvalló Edvárd körül kialakult csodálatra, olyan ellenpontja is Macbeth gonoszságának, mely a hétköznapi jelentőség köréből a metafizikai felé mutat. Macbeth tettei ugyanúgy megdöbbentők, mint a csodák, de másról árulkodnak. A darab szempontjából csupán vágyott ellenpont, utópisztikus álom az angol király udvara. Skóciában ugyanakkor a gonosz terrorban és gyermekgyilkosságban megnyilatkozva uralkodik. Macbeth számos vétket elkövet, és noha ezek közt kiemelt jelentősége van Duncan megölésének, trónra került politikai szereplőként is gonoszság fakad nyomában:

LADY MACDUFF:

Whither should I fly?

I have done no harm. But I remember now
I am in this earthly world where to do harm
Is often laudable, to do good sometime
Accounted dangerous folly. Why then, alas,
Do I put up that womanly defence,
To say I have done no harm?
Enter MURDERERS (4.2.70–76).

LADY MACDUFF:

De hát hová szaladjak?

Nem tettem semmi rosszat. Tudom, tudom,
Ez a földi világ, ahol a gonoszság
Arat zajos sikert; a jótettet meg
Veszélyes hóbortként könyvelik el.
De hát nem úgy védekezem-e, ahogy
Egy nő szokott: „nem tettem semmi rosszat”?
GYILKOSOK törnek be (4.2.79–87).

A gonoszság, amelyről Lady Macduff beszél, a színpadon testet öltve is megjelenik azáltal, hogy Macbeth ügynökei Lady Macduffot és gyermekeit megölik. A shakespeare-i dramaturgia nem éri be annyival, hogy a szobába rontó gyilkos az ifjú Macduffot a színpadon ölje meg: a testközelből bemutatott jelenetet a következő felvonásban színpadon kívüli eseményekkel még társadalmi jelentőségűvé is duzzasztja. Ezeken a szöveghelyeken Macbeth gonoszsága leginkább a rémuralkodó zsarnoki hatalom apparátusainak révén válik nyilvánvalóvá,⁸ mely értelmezésben Banquo egy korábbi mondata is visszhangra talál:

⁸ Hasonlóan vélekedik erről Fabiny Tibor is, lásd FABINY 2009, 90.

BANQUO:

...I fight

Of treasonous malice (2.3.121–122).

BANQUO:

...harcolok

Az áruló gonosz ellen (2.3.166–167).

Kállay fordítása itt is a gonosz nyelvi jelenlétét erősíti. Ennek egyik feltételezhető oka, hogy bár a nyelvileg pontosabb 'áruló rosszindulat, rosszakarát vagy akár megátalkodottság' kevésbé feszes fordítási megoldás lenne, mindazonáltal a szöveg így a korábbi megoldásokkal harmonizálva ismét „leteszi voksát” az emberi elkövethetővel azonosítható gonosz mellett, méghozzá úgy, hogy az angolban szereplő 'malice' fogalmának helyére egy személyt helyez: Macbethet.

3. A gonosz szélsőségessége

A gonosz megdöbbsen, megbénít és megnémít. A gonosz természetének ez az oldala könnyen átvezethetne metafizikai vagy akár kifejezetten teológiai gondolatkörökbe, ami nem is áll feltétlenül messze a *Macbeth* világától. A *Macbeth*-ben megjelenő gonoszfogalom metafizikai és teológiai vetületeit Fabiny Tibor tárta fel a *Macbeth és a gonosz szimbolizmusa*, illetve *The Eternal Jewel and the Common Enemy of Man: Shakespeare's Macbeth and the Symbolism of Evil* című tanulmányában. Macbethet elsőként a vészbanyák nevezik gonosznak, aminek kapcsán a magyar szöveg fordításának jelentőségét tovább növeli, hogy az angolban nem 'evil', hanem az (eléggé hasonló, mégis más jelentésű) 'wicked' áll:⁹

SECOND WITCH:

...something wicked this way comes (4.1.45).

MÁSODIK BOSZORKÁNY:

...valami gonosz jön éppen (4.1.49).

A vészbanyák egyértelműen egy másik világba tartoznak; még akkor is, ha vannak a darabnak olyan, világi rendezései is, melyekben a vészbanyák egyszerűen a csatatér maradványai között fosztogató alakok. Mindenesetre a vészbanyák mégis kategorikusan különböznek a darab többi szereplőjétől, attól függetlenül, hogy egy adott olvasat vagy rendezés mennyire metafizikai erőként értelmezi vagy jeleníti meg őket. Ennek egyik, de nem egyetlen jele, hogy a darab teljes narratívájára vonatkozó kijelentéseik, jóváindulásaik vannak (1.3.50–84, 4.1.1–159). Ezzel közvetítők is a néző és a többi szereplő között. Amikor ők nevezik Macbethet gonosznak, akkor a néző súlyosabb értékítéllettel szembesül, mely így értelmezését is

⁹Nem idegen a 'wicked' fogalomkörétől a gonosz ('evil'), hiszen több gondolkodó, például Haybron is a gonoszság elkövetéséhez szükséges jellemet, lelki állapotot 'wickedness'-ként (megátalkodottságként) nevezi meg (HAYBRON 2002, 266–267).

vezetni hivatott. A vészbanyák mássága abban is visszhangra talál, hogy a gonoszt gyakran helyezzük a titokzatos, a démoni és az emberi ésszel fel nem fogható tartományba (FORMOSA 2007, 57). Kapcsolatba hozható ezzel az is, hogy Kantnál a gonosz épp azért számít ember által elkövethetetlennek, mert az ő rendszerében a fogalom eleve felfoghatatlan.¹⁰ Egybecseng ezzel, hogy a vészbanyák az imént idézett helyen Macbethet nem is az emberekre használatos „someone” (‘valaki’) nyelvi alakkal jelölik, hanem a „something” (‘valami’) formával – ezzel húzva alá a gonosz már-már embertől idegen természetét. Ezzel a *Macbeth* mintegy megkérdőjelezi az eddigi érvelést, mely szerint a gonosz igenis ember. A két álláspont annyiban összeegyeztethető, hogy a gonosz tárgyiasulása a tett szélsőségességét is közvetítheti, és ezzel nem szükségszerűen menti fel Macbethet a tett felelőssége alól. Macbeth emberszerűségét egyszer kifejezetten hangsúlyozza is a szöveg, amikor Lady Macbeth azt mondja róla, hogy „túlteng benne az emberi jószág langy teje” (1.5.16). Ez az egyetlen kívülről érkező felmentés, melyben a címszereplő részesül.

4. Milyen a gonosz önmegítélése?

A gonosz megítélésében mindaddig a külső nézőpont vizsgálata játszotta a főszerepet, ám természetesen nem elhanyagolható a belső megítélés sem. Kant és az ő vélekedései alapján gondolkodó filozófusok rendszerében a gonosz megátalkodottságának egyik ismérve éppen az, hogy az elkövető tudja magáról, hogy gonosz, hogy a tett, melyet elkövetni készül, gonoszság, sőt épp ez a meggondolás motiválja (KANT 1974, 55; PERRET 2002, 304; GARCIA 2002). Ezzel ellentétes álláspontra helyezkedik például Hutcheson és Butler.¹¹

A *Macbeth* esetében mindkét álláspont megjelenik. A külső nézőpont képviselői (Lady Macduff, Macduff és a vészbanyák) Macbeth lelki mechanizmusainak vizsgálata nélkül, tetteire alapozva világosan gonoszként nevezik meg Macbethet, sőt a vészbanyák esetében akár természetfeletti autoritásból is fakadhat az értékítélet, melyet a néző elé tárnak, nemcsak a tettekből levont következtetésként értelmezhető. Shakespeare dramaturgiája ugyanakkor gondoskodik az ellenkező álláspont megjelenítéséről is. Macbeth ugyanis már a „merénylet előtt figyel, elemzi önmagát, igyekszik felmérni minden egyes tettének indítékait és lehetséges következményeit” (KÁLLAY 2015b, 55). Önelemzésének eredménye, hogy siettetni akarja tettét: „Jó lenne, hogyha gyorsan lenne meg” (1.7.2) – mondja,

¹⁰ Formosa pontosan ezért írja előbb idézett tanulmányát a gonosz cselekedetek megértéséről; álláspontja szerint feladatunk közelebb kerülni a gonosz cselekedetek megértéséhez, és ezáltal előrébb lépni az ellenük folytatott küzdelemben (FORMOSA 2007, 57).

¹¹ Hutcheson és Butler állásfoglalásáról lásd Perret összefoglalóját (PERRET 2002, 304).

amiből világosan látszik, hogy nem örömforrásként tekint rá; időben és térben sem kíván osztozni vele. Macbeth a királygyilkosság után feldúlt lelkiállapotban tér vissza feleségéhez. A kép, melyet ekkor felidéz, tükörképét nyújtja a tettehez fűződő eredeti hozzáállásnak, mely az elme műhelyében a hétköznapi tapasztaláson túlmutató képek kíséretében jelenik meg. Macbeth szerint egy képzeletbeli hang transzcendens jelentőséggel szól így hozzá: „Ne aludj tovább, / Macbeth álmot öl” (2.2.49–50) és ebben vissza is csengenek korábbi szavai:

MACBETH:

...Nature seems dead, and wicked dreams
abuse the curtained sleep (2.1.50–51).

MACBETH:

A természet halott, s a gonosz álom
Lopva kísérti az alvás függönyét (2.1.39–40).

Kállay fordításában a hasonló értékű „wicked dreams” gonosz álomra fordul, ami újabb állomását jelenti a gonosz etiológiájának. Viszont míg Malcolm önmagát nevezte gonosznak, addig Macbeth igyekszik önmagán kívülre helyezni a gonoszt, az álmok világába. A gonoszság kiforgatja a természetet, megzavarja annak rendjét (gondoljunk csak a *Macbeth* megvadult lovaira),¹² és így ellehetetleníti a megnyugvást jelentő pihenést, alvást és álmodást. Macbethnek a saját tettehez való viszonyát egyértelműsíti, amikor így szól: „Nem megyek vissza! Rágondolni is félek, / Hogy mit tettem, nem akarom látni, / Nem merem” (2.2.68–70). A Macbethet és Lady Macbethet érintő események hosszú láncolata révén a darab a rövid távú reakciókon túl is következetesen viszi tovább a gonosz fogalmának ilyenfajta körülhatárolását. Ennek állomásaként jelenik meg Lady Macbeth örülete, kényszeres kézmosása és halála is.¹³ Macbeth viszont még ezekkel szembe-sülve sem jellemzi önmagát gonoszként.¹⁴ Felsejlik a gonosz természetének egy újabb vetülete is: míg a bűn olyan kategória, melybe az ember önmagát – akár nagy küzdelem árán, de – képes önmagára is érvényesnek tekinteni, addig ez a gonosz esetében már nincs minden rendszerben így. Ez a problematika Tengelyi Lászlónál és Kállay róla írt recenzióösszétében is előkerül. Kállay a bűnelkövetést a szabad akarattal összekötő egyes szám első személyű nézőpont és a külső, egyes szám harmadik személyű, a bűnelkövetést egy narratíva részeként megjelenítő nézőpont kettőssége révén ragadja meg (KÁLLAY 2015b, 53–54). Vélekedésük ebben egybecseng Paul Ricœur Ádám és Éva bűnbeesésének bibliai története kapcsán kifejtett állásfoglalásával, mely szerint a bűn kettős mintát követ: egyfelől egy

¹² „Ross: És Duncan lovai – tényleg rendkívüli – / Mind gyors és pompás, fajtájuk legjava, / Visszavadultak, s béklyót szakítva, / Istállót törve úgy lázadtak fel, / mint Aki ember ellen visel háborút” (2. 4. 18–22).

¹³ Lady Macbeth kényszeres kézmosásáról lásd KÁLLAY 2015a, 261.

¹⁴ Annyiban ezzel ellentétes álláspontot képvisel J. Lyndon Shanley, hogy szerinte Macbeth nem csak felismeri gondolatai súlyát, hanem azokban meg is látja a gonoszt (SHANLEY 1961, 308).

személyben, egy pillanatban és egy tettben koncentrálódik, másfelől egy drámai eseménysorba ágyazódik (RICEUR 1967, 243–252).¹⁵ Az ember önmagáról egyszerűen nem mondja a kijelentés teljes súlyával, hogy „gonosz vagyok”. Ezt látjuk III. Richárd darabkezdő beszédében is, ahol nem az hangzik el, hogy „I am determined to prove an evil” (‘arra szántak, vagy arra szántam el magam, hogy gonosznak bizonyuljak’), hanem az, hogy „I am determined to prove a villain” (‘arra szántak, vagy arra szántam el magam, hogy gazembernek bizonyuljak’) (1.1.30). Ahhoz tehát, hogy gonoszról beszéljünk, a shakespeare-i világban nem szükséges, hogy az elkövető a saját tettét gonoszságként, önmagát kifejezetten gonoszként ismerje fel; elengedhetetlen viszont a morális érzékenység, és a gonoszok tettük súlya alatt, még ha racionalizálják is azt, összeroppannak.

5. Gonoszság és örültség határán

Örült és gonosz nem azonos, habár annyi közös van bennük, hogy az örület is a társadalomban átlagosnak vagy elfogadottnak tekintett normától való eltérés megnyilvánulása. A gonosz szintén nehezen (legfeljebb szélsőséges elemként) illeszthető be a társadalmilag elfogadott emberképbe. két fogalom még jobban összefonódik Lady Macbeth reakcióiban, a tudatos gyilkosság és az örület azonban nem fér össze. Ahhoz, hogy gonoszról beszélhessünk, olyan kognitív képességet kell feltételeznünk az elkövetőben, melynek birtokában képes tette mibenlétét felismerni, és így azt tudatosan elkövetni (OPHIR 1996, 90); azaz az elkövető csak akkor vonható (akár csak morális) felelősségre, ha ez a feltétel teljesül (KANT 1974, 49). Érvényesnek tűnik ez a *Macbeth*-ben is, hiszen Macbeth és Lady Macbeth Duncan megölésekor a szó hagyományos értelmében nem tekinthető örültnek, az örültség csak később, a gonoszság következményeként lép be életükbe, a megváltás elutasításaként, mint „a bűn radikalizálódásának végső fázisa és zsákutcája” (FABINY 2009, 91).

Mint azt Formosa is írja, a gonosz cselekedethez szükség van indítékra is, és ugyan a gonoszság elkövetésére nem létezhet elfogadható vagy igazolható ok, mégis lennie kell egy legalábbis logikus kiváltó oknak (FORMOSA 2007, 60). Macbethnél ez nem más, mint maga Lady Macbeth. Miként Macbeth levelében írja, a vészbanyák „nagy méltóságot / ígértek” (1.5.11–12) feleségének (1.5. 11–12), ami roppant jelentőséggel bír Macbeth számára. A levélben írtak jól jellemzik Macbeth királygyilkossághoz fűződő viszonyát is: a Lady Macbethnek beígért méltóságot nem megadni ugyanaz, mint „megfosztani [Lady Macbethet] valamitől,

¹⁵ Ricœur felfogása áll Fabiny vonatkozó tanulmányának központjában is.

ami [neki] jár” (1.5.11). Márpedig Macbeth számára ez volna a lehető legnagyobb vétség. Ez az az ok, amely ugyan érhető, de nem elfogadható.

Az a kifordult rendszer, amelyben egy ember iránt érzett szeretet egy másik ember megöléséhez, sőt kifejezetten gonoszsághoz vezet, felsejlik a darab értelmezésében a néző segítségére levő vészbanyák homályos mondatában is:

ALL [witches]
Fair is foul and foul is fair,
Hover through the fog and filthy air
(1.1.12–13).

MIND [boszorkányok]
Rút a jó és a szép a rossz,
Ködmocsokba oszladozz
(1.1.12–13).

A fordítás legszembetűnőbb megoldása az, hogy eltér a shakespeare-i szóismétléstől, és különböző szavak révén valósítja meg a szemantikai játékot. Ezzel már a nyitójelenetben bevezeti a gonosszal kapcsolatos, tanulmányomban korábban tárgyalt alapvető fogalmat: a rosszat. A vészbanyák nézőpontja, amely szerint – mint ahogy azt lábjegyzetében Kállay is megállapítja – felcserélhető egymással az erkölcsi és esztétikai értelemben vett kívánatos és nem kívánatos, kifejezetten provokatív álláspontot képvisel a rossz és gonosz általános felfogásához képest (KÁLLAY 2014, 32). A vészlények fogalomvilágában, ahogy ezt Szigeti Balázs megállapítja Malcolm nézőpontját (2.2.15, 2.2.23) elemezve, „a jó és a rossz nem választható el természetes módon egymástól, azok egymásba fonódnak” (SZIGETI 2012, 40).¹⁶ Ha hiszünk a vészbanyáknak, akkor is világos lesz, hogy erkölcsi rendszerük összeegyeztethetetlen a miénkkel, hiszen az annak alapjaként felfogható tételmondat (1.1.12) a morálisan és esztétikailag kívánatos is felcserélhetőnek tekinti. Merőben más ez számunkra, akik a gonosz létevel és fogalmával küzdve a rossz és a gonosz megkülönböztethetőségét hívjuk segítségül, hogy rendet próbáljunk teremteni a gonosszal terhelt világban.

Összegzés. A macbethi gonosz fogalma

A shakespeare-i szöveg és kiváltképpen Kállay fordítása a gonoszt és a rosszat kettéválasztva tárja a néző és az olvasó elé. Macbeth a királygyilkosság kiemelt dramaturgiai tetteivel válik gonosszá, még akkor is, ha nevéhez számos rossz cselekedet tapad a királygyilkosság előtt és után egyaránt. Ez magában foglalja azt is, hogy az ember még akkor is gonosz lehet, ha gonoszsága olyannyira ellentétes a természetesnek és emberinek tekinthetővel, hogy inkább tárgyként vagy fogalomként hivatkoznánk rá, mint ahogy azt a vészbanyák teszik is. Macbeth úgy

¹⁶ Szigeti ugyan a shakespeare-i szöveg mellett Szabó Lőrinc fordítását használja, de megállapításai problémamentesen átültethetők Kállay fordítására is.

gonosz, hogy nem a gonoszság élvezete vagy vágya vitte erre az útra, hanem éppen felesége iránti elköteleződése. Ezért bár tudatában van tettei súlyának, önmagát konkrétan gonoszként mégsem nevezi meg. A macbethi gonosz tehát visszafogottabb fogalom, mint a legtöbb gonoszfogalom, mellyel a vizsgált morálfilozófiai szövegekben találkozunk. Macbeth személyében tehát Shakespeare – Kállay fordításában mindenképpen – olyan embert tár elénk, aki úgy gonosz, hogy megvan benne „az emberi jóság langy teje” (1.5. 6).

Bibliográfia

- ARENDT, Hannah (2000), *Eichmann Jeruzsálemben – tudósítás a gonosz banalitásáról*, ford. MESÉS Péter, Budapest, Osiris.
- BUSH, George W. (2001), Transcript of President Bush's Address, *CNN.COM/US*. <http://edition.cnn.com/2001/US/09/20/gen.bush.transcript/>
- ELDRIDGE, Richard (2003), *An Introduction to the Philosophy of Art*, Cambridge, Cambridge University Press.
- FABINY Tibor (2013), The Eternal Jewel and the Common Enemy of Man. Shakespeare's Macbeth and the Symbolism of Evil, in Magdaléna BILÁ – Sandra ZÁKUTONÁ (szerk.), *Language, Literature Culture in a Changing Transatlantic World II. Literature, Methodology of English Language Teaching*, Presov, Filozofická Fakulta Prešovskej Univerzity, 49–65.
- FABINY Tibor (2009), Macbeth és a gonosz szimbolizmusa, in *Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai, irodalomtudományi tanulmányok*, Budapest, Luther, 78–93.
- FORMOSA, Paul (2007), Understanding Evil Acts, *Human Studies* 2007/2, 57–77.
- GARCIA, Ernesto V. (2002), A Kantian Theory of Evil, *The Monist* 2002/2, 194–209.
- GUMBRECHT, Hans Ulrich (2004), *Production of Presence: What Meaning Cannot Convey*, Stanford University Press.
- HAYBRON, Daniel M. (2002), Moral Monsters and Saints, *The Monist* 2002/2, 260–284.
- GARRAND, Eve (2002), Evil as an Eplanatory Concept, *The Monist* 2002/2, 320–336.
- KÁLLAY Géza (2014), Bevezető, in William SHAKESPEARE, *Macbeth*, ford. KÁLLAY Géza, Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 3–29.
- KÁLLAY Géza (2015a), „A Deed Without a Name”: a Wittgensteinian Approach to Shakespeare's Macbeth and the Singularity of Meaning, Budapest, ELTE, SEAS.
- KÁLLAY Géza (2015b), Itt nincsen más: én és én, *Liget* 2015/4, 48–61.
- KANT, Immanuel (1974), *A vallás a pusztán és határain belül és más írások*, ford. VIDRÁNYI Katalin, Budapest, Gondolat.
- OPHIR, Adi (1996), Between Eichmann and Kant: Thinking on Evil after Arendt, *History and Memory* 1996/2, 89–136.
- PERRET, W. Roy (2002), Evil and Human Nature, *The Monist* 2002/2, 304–319.
- RICOEUR, Paul (1967), *The Symbolism of Evil*, ford. Emerson BUCHANNAN, Boston, Beacon.

- SHAKESPEARE, William – BRAUNMULLER, A. R. (1997), *Macbeth*, Cambridge, Cambridge University Press.
- SHAKESPEARE, William (2014), *Macbeth*, ford. KÁLLAY Géza, Budapest, Liget.
- SHAKESPEARE, William (2009), *Richard III. The Cambridge Dover Wilson Shakespeare*, John Dover WILSON (ed.), Cambridge, Cambridge University Press.
- SHANLEY, J. Lyndon (1961), Macbeth: The Tragedy of Evil, *College English* 1961/5, 305–311.
- STEINER, Hillel (2002), Calibrating Evil, *The Monist* 2002/2, 183–193.
- SINGER, Marcus G. (2004), The Concept of Evil, *Philosophy* 2004/308, 185–214.
- SZIGETI Balázs (2012), Dramaturgiai szerkezet David Garrick Macbeth-adaptációjában, in FRANK Tibor – KÁROLY Krisztina (szerk.), *125 éves a budapesti angol szak – doktorandusztanulmányok*, Budapest, ELTE Eötvös kiadó, 36–45.